

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ו', תשט"ו



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שמות פרטיים וגלגוליהם בניבים

בלשוננו לעם, מחזור ב, קונטרסים א' וב' עומד דב ירדן בין השאר על מקור הניבים „הדריך מנוחה” ו„רדף עד חרמה”. המיוחד לשני ניבים אלה הוא, שאינם אלא כתובים מקראיים, המכילים שמות פרטיים של מקומות (מנוחה, חרמה), ואך בלשון ימינו, המשתמשת בצירופים אלה כבניבים קבועים, קיבלו השמות הפרטיים שבתוך הצירופים משמעות של שם-עצם כללי.

שימוש חידודי בפסוקים מקראיים, המכילים שמות-עצם פרטיים, בהוראת שם כללי הוא חיזיון רגיל בספרות העברית לתקופותיה, ובייחוד הצטיינו בכך משוררי ימי-הביניים. כך, המשורר ר' אברהם בן עזרא, במכתמו על מריבות הכלה בחמותה, אומר:

וְאֵשֶׁת חֵן — בְּאִישָׁה צִין יְמִינָה / הֵלֵא טְשִׁית, וְפָרְפָּה לַחְמוֹתָהּ

(ראבי"ע, הוצ' כהנא ח"א, 85)

וזאת על דרך הנאמר ברות א יד: „ותשק ערפָּה לחמותה”.

וכן אומר עמנואל הרומי באחד ממכתמיו:

אמר צבי: קח לך עצת לבי ואענה: טובה עצת חושי

(מחברת יו)

והרי אלה ממש דברי אבשלום כלשונם: טובה עצת חושי הארכי (שמ"ב יז יד) ¹

(1) הדוגמאות לקוחות מתוך „תורת השירה הספרדית לדוד ילין,

ואגב, הצירוף „טובה עצת חושי“ יכול לשמש כפתגם
נאה, בהוראה מעין „טוב מראה עינים“ וכד'.
על שימוש דומה בשירי יל"ג ע' בספרו של א' אברונין.
מחקרים בלשון ביאליק ויל"ג, עמ' 250 ואילך.
להלן נעמוד על מספר נוסף של ניבים שגורים.
כדוגמת „רדף עד חרמה“ וכו'.

1. „בואו חשבון“

„עוד נבוא חשבון בזמן הבחירות“ — הבטיח
ליריביו אחד ממנהיגי המפלגות בכנסת. ודאי וודאי לא התכוון
חלה להתוועד עם יריביו בעיר חשבון אשר בנחלת סיחון
מלך האמורי. אולם זאת היא כוונת הפסוק „על כן יאמרו
המשלים: באו חשבון תבנה ותפונן עיר סיחון“ (במדבר
כא כו).

שימושו של צירוף מקראי זה כניב בהוראה „בואו
ונעשה חשבון בינינו“ וכד' נובע בלי ספק מן הדרש
התלמודי: באו חשבון — באו ונחשב חשבוננו של עולם (ב"ב
ע"ב), שכבר הוציא את המלה חשבון מגדר משמעה
המקורי כשם מקום ונתן לה הוראה כללית.

ויצוין ש„על חשבוננו“ של המקום חשבון נבנו משחקי
מלים ושעשועי לשון עיד מקדמת־דנא. והלוא כבר אמר ירמיהו
הנביא במשאו על מואב: בחשבון חשבו עליה רעה
(ירמ' מח ב). והגדיל לעשות המשורר טדרוס אבו־אלעאפיה;
על יסוד הפסוק „סיחון מלך האמרי אשר מלך
בחשבון“ (יהושע יג כא) הוא אומר באחד ממכתמיו אל

מגילה או אל חוברת, שחיבר אחד מידידיו, הבקי בתורת
החשבון:

ואל השואלים אותך: למי את?
אמרי: לאשר מלך בחשבון
(גן המשלים והחידות, חרכ 2)

2. "הרחק מאדם העיר"

ביהושע ג טז נאמר: ויעמדו המים הירדים מלמעלה,
קמונד אחד, הרחק מאד מאדם (הכתיב: באדם) העיר.
החוקרים מזהים את אדם העיר עם תל הנמצא על גדתו
המזרחית של הירדן, ליד שפך היבוק, הנקרא כעת
"תל-א-דאמייה".

בספרות אנו פוגשים פה ושם ביטוי זה בהוראה
"הרחק מיישוב בני-אדם", כגון: כפר פלוני נמצא הרחק
מאדם העיר. המלה אדם, שבכתוב המקראי היא שם
מקום, מובנת אפוא כאן כשם כללי, אף כי בצירוף מוקשה
במקצת. רווח יותר הביטוי המקוצר "הרחק מאדם" אשר איש
אינו מעלה בלבו את זיקתו לפסוק הנ"ל ביהושע.

3. קול ברמה נשמע

"המנהיג השמיע את קולו ברמה", "נשמיע את
מחאתנו ברמה", ואף: "נישא את דגלנו ברמה" — ומי
הנותן את דעתו על-כך, שמקור כל הביטויים האלה
הוא באותו פסוק אליגי בלתי-נשכח שבירמיהו לא טו:

כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל
מבכה על בניה וכו' ?

ואין "רמה" שבפסוק זה, אלא, כנראה, העיר [ה]קמה¹,
מצפון לירושלים, בנתיב הגולה של בני-ישראל המובלים
בבלה (ראה שמ"א י ב, ירמ' מ א)². ולשון ימינו היא שיצרה
משם המקום הזה תואר-פועל, בהוראת, בגובה, ברוממות,
והמלה חרגה זה כבר מוזיקתה לצירוף השמיע קול (ר' מילון
גור) ונוהגת גם בצירופים אחרים, כמו בדוגמה השלישית
המובאת למעלה. ור' ספרו הנ"ל של אברובין, ע' 125,
לשימוש מעניין בלשונו של ביאליק.

ב"שירת ישראל" שורה 4 אומר המשורר: "אלפת
כי-אשמע קול חצוצרה ברמה". ויש כאן זיווג של שני
כתובים מקראיים: האחד הוא הצירוף הנזכר בירמיהו "קול
ברמה נשמע", ומשנהו — הפסוק "תקעו שופר בגבעה
חצוצרה ברמה" (הושע ה ה), שאף בו "הרמה" (וכן
הגבעה) שם מקום הוא, וכנראה היא הרמה שבירמיהו.

4. "על לא-דבר"

אוזן מי לא שבעה משמוע את הביטוי "על לא-דבר"
הנאמר כמענה תשובה ל"תודה". ביטוי זה, ההולך ודוחק

1. עתה הכפר הערבי א-ראם.

2. אמנם, יש מפרשים שאינם רואים כאן שם פרטי, כגון רד"ק
המפרש: ברמה — בגבעה רמה, להשמיע הקול מרחוק; ומצודת ציון:
ברמה — בשמים הרמים. וראה גם התרגום הארמי ורש"י, אולם בעקבות
השבעים ועוד רואים כאן רוב הפרשנים החדשים שם מקום.

„על לא דבר“ את המלה „בבקשה“, חדר לעברית, כנראה,
 בהשפעות לועזיות מסוימות, מעין האידיש „נישטא פֿאַר
 וואס“ וכד'. ברם, להצדקת שימושו של ביטוי מליצי זה (אשר
 אמנם מליציותו ניטשטשה במידה רבה בגלל שגירותו בלשון)
 ייאמר, שלמעשה אינו אלא מובאה מקראית (בשינוי קל).
 בעמוס ו יג נאמר: „השמחים ללא דבר, האומרים הלא
 בחזקנו לקחנו לנו קרנים“. המפרשים הראשונים ראו בדברים
 אלה מלים כפשוטן. כך מפרש רש"י: „ללא דבר, על
 גדולתם ועשרם שאינו כלום שלא יתקיים. קרניים, חוזק
 וגבורה לנגח בקרניים עניים ואביונים“. ברם, הפרשנות
 המאוחרת הכירה, ש"לא-דבר" ו"קרנים" שמות ערים הן
 בגלעד' (לִי-דָבָר, שִׁמְ"ב ט ד; יו, כו. קרנים נזכרת בספר
 חשמונאים א'). ערים אלה נלכדו ע"י בני ישראל בעת
 שנחלש כוחה של ארם, והדבר עורר את שמחתם המופרזת,
 שהנביא מבטלה. והרי לפנינו כאן בתוך המקרא שימוש
 חידודי בשם פרטי להוראה כללית, ממש כאותו חזיון גופו.
 שאנו דנים בהתהוותו בלשון ימינו!

השימוש הנוכחי במילת-היחס „על“ („על לא-דבר“,
 לעומת „ללא דבר“ שבמקרא) הוא עפ"י היקש לביטויים כגון
 „על לא-עון, על לא-חמס" וכד'.

המשיב על תודתו של חברו בלשון „על לא-דבר“, יתן
 דעתו אפוא, שהוגה הוא את שמה של עיר עתיקה, שעתה
 ודאי אינה אלא תל נידח בעבר הירדן המזרחי!